

เงารุ่งโรจน์และร่วงโรย

ในนิราศภูเขาทอง:

การปรากฏของโลกธรรม 8

ในชีวิตและวรรณกรรมของสุนทรภู่

4

Glory and Decline in *Nirat Phu Khao Thong*:
Reflections on the Eight Worldly Conditions
(*Lokadhamma 8*) in the Life and Works of
Sunthorn Phu

รับบทความ 24 เมษายน 2568
แก้ไขบทความ 27 ตุลาคม 2568
ตอบรับบทความ 28 ตุลาคม 2568

ณัฐพงษ์ แก้วสีสด^{1*}

Nattaphong Keawseesod

วิลาสินี ดือราแม²

Wilasinee Deramae

สุภักดิ์ สุธนภิญโญ³

Suphakkhathat Suthanaphinyo

1-2 นักศึกษาระดับปริญญาตรี คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

เลขที่ 1 ถนนอุทองนอก แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300

Undergraduate Student, Faculty of Education, Suan Sunandha Rajabhat University

No. 1 U-Thong Nok Road, Dusit Subdistrict, Dusit District, Bangkok 10300, Thailand

*Corresponding author, e-mail: s65121109002@ssru.ac.th

3 อาจารย์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

เลขที่ 1 ถนนอุทองนอก แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300

Lecturer, Faculty of Education, Suan Sunandha Rajabhat University

No. 1 U-Thong Nok Road, Dusit Subdistrict, Dusit District, Bangkok 10300, Thailand

บทคัดย่อ

บทความวิจัยฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาการปรากฏของหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะ “โลกธรรม 8” ภายในวรรณกรรมนิราศภูเขาทองประกอบกับชีวประวัติของสุนทรภู่ซึ่งเป็นผลงานที่สะท้อนสถานะชีวิตและจิตใจของกวีเอกในช่วงเปลี่ยนผ่านสำคัญของชีวิต ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) จากต้นฉบับนิราศภูเขาทองฉบับตรวจชำระของกรมศิลปากร พ.ศ. 2510 และเอกสารทุติยภูมิที่เกี่ยวข้อง ผลการวิเคราะห์พบว่า โลกธรรม 8 ปรากฏในตัวบทอย่างเด่นชัดและสัมพันธ์กับชีวิตจริงของสุนทรภู่ โดยมีลาภ-เสื่อมลาภ สะท้อนผ่านโอกาสที่กวีได้รับราชการเป็นอาลักษณ์จากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และการเสื่อมสูลูกเมื่อสิ้นรัชกาลนั้น มียศ-เสื่อมยศ ปรากฏจากการได้รับแต่งตั้งเป็นขุนสุนทรโวหาร และการตกจากสถานะกวีหลวงสู่สามัญชนในรัชกาลถัดมา สรรเสริญ-นินทา แสดงผ่านการได้รับการยกย่องเชิดชูจากพระมหากษัตริย์และราชสำนัก ตลอดจนการเผชิญคำครหาหลังบวชเป็นพระภิกษุแต่ยังคงแต่งนิราศ สุข-ทุกข์ สะท้อนผ่านความปิติเมื่อได้รับพระเมตตาจากพระมหากษัตริย์และความทุกข์โศกจากการสูญเสียที่พึงพิงและการพลัดพราก นิราศภูเขาทองมิได้เป็นเพียงวรรณกรรมพรรณนาเส้นทาง หากยังสะท้อนสัจธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะ “โลกธรรม 8” ที่สุนทรภู่ถ่ายทอดจากประสบการณ์ตรงของชีวิต การศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่า สุนทรภู่ได้ใช้โลกธรรม 8 เพียงเพื่อแสดงอารมณ์ส่วนตัว แต่ยังเจตนาสื่อสารหลักธรรมแก่ผู้อ่าน เพื่อให้ตระหนักถึงความไม่เที่ยงและการวางใจอย่างรู้เท่าทันในความเปลี่ยนแปลงของชีวิต ผลวิจัยจึงช่วยเสริมความเข้าใจเชิงลึกทั้งด้านวรรณคดีและด้านปรัชญาธรรม ทำให้นิราศภูเขาทองมีคุณค่าทั้งเชิงสุนทรียศาสตร์และเชิงศีลธรรม

คำสำคัญ : นิราศภูเขาทอง โลกธรรม 8 พระพุทธศาสนา สุนทรภู่

Abstract

This study aims to examine the manifestation of Buddhist teachings, particularly the “Eight Worldly Conditions” (*Lokadhamma 8*), in the literary work *Nirat Phu Khao Thong*, in conjunction with the biography of Sunthorn Phu. The text reflects both the existential conditions and the inner world of Thailand’s preeminent poet during a significant transitional period of his life. The research employs content analysis based on the 1967 critical edition of *Nirat Phu Khao Thong* published by the Fine Arts Department, together with relevant secondary sources. The findings reveal that the Eight Worldly Conditions appear prominently in the text and correspond closely to Sunthorn Phu’s real-life experiences. (1) Gain and loss are reflected in his service as a royal scribe under King Rama II and the decline of his status after the king’s passing. (2) Honor and dishonor emerge from his appointment as Khun Sunthorn Woharn and his subsequent fall from the position of court poet to that of a commoner in the following reign. (3) Praise and blame are conveyed through the esteem he received from the monarch and the court, contrasted with the criticism he faced after ordaining as a monk while continuing to compose poetry. (4) Happiness and suffering are

illustrated through his joy in royal favor and his sorrow over the loss of patronage and personal separation.

Nirat Phu Khao Thong is not merely a travelogue but also a profound reflection of Buddhist truths, especially the Eight Worldly Conditions, which Sunthorn Phu expressed through his lived experiences. The study suggests that Sunthorn Phu did not treat these conditions merely as personal sentiments but as a deliberate means of communicating Buddhist teachings, encouraging readers to recognize impermanence and cultivate equanimity amid life's changes. Consequently, this work enriches understanding of both literary aesthetics and moral philosophy, affirming the enduring value of *Nirat Phu Khao Thong* as a masterpiece of Thai literature.

Keywords: *Nirat Phu khao Thong*, Eight Worldly Conditions, Buddhism, Sunthorn Phu

บทนำ

สุนทรภู่ หรือพระสุนทรโวหาร รัตนกวีแห่งสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้รังสรรค์ผลงานวรรณคดีอันทรงคุณค่าไว้เป็นจำนวนมาก กวีนิพนธ์ของท่านมีลีลาสละสลวย สัมผัสนอกและสัมผัสในประสานกันอย่างงดงาม อ่านแล้วไพเราะเพราะพริ้ง แสดงถึงจินตนาการอันกว้างไกล (กรมศิลปากร, 2529, น. 1) หนึ่งในผลงานที่มีคุณค่า คือ นิราศภูเขาทองซึ่งเป็นผลงานที่สุนทรภู่แต่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ช่วงที่ท่านตกยากและประสบความลำบาก ในเรื่องนี้ สุนทรภู่ได้ถ่ายทอดความน้อยใจในโชคชะตาและความอาภัพของตนเอง อย่างไรก็ตาม ท่านมิได้โทษใครว่าเป็นต้นเหตุของความทุกข์นั้น แต่กลับยอมรับว่าเป็นเรื่องของโชคชะตาที่กำหนดไว้ ซึ่งสะท้อนบุคลิกของสุนทรภู่ได้อย่างชัดเจนว่า ท่านไม่เคยคิดจองเวรหรือโทษใคร ในนิราศภูเขาทองผู้อ่านสามารถสัมผัสได้ถึงความจริงรักภักดีและความชื่นชมของสุนทรภู่ที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) เนื่องจากท่านแต่งเรื่องนี้หลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตไม่นาน ทำให้ความเศร้าโศกของสุนทรภู่ยังคงฝังแน่นในจิตใจ อีกทั้งในช่วงเวลานั้น ท่านกำลังเผชิญกับความยากลำบากและขาดที่พึ่งพิง การแต่งนิราศเรื่องนี้จึงเกิดขึ้นท่ามกลางความทุกข์และความโศกเศร้า ด้วยเหตุนี้บรรยากาศในนิราศภูเขาทองจึงเต็มไปด้วยความหม่นหมอง แตกต่างกับนิราศเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่ที่มักมีการหยอกล้อหรือพรรณนาถึงความรัก แต่ในเรื่องนี้แทบไม่มีการรำพันถึงความรักฉันคู่สาวเลย ผู้อ่านจึงสัมผัสได้ถึงอารมณ์ที่แตกต่างออกไปจากนิราศทั่วไป แม้นิราศภูเขาทองจะเป็นนิราศที่สั้นที่สุดของสุนทรภู่ แต่กลับได้รับการยกย่องว่าเป็นนิราศที่ดีที่สุด สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นว่า การที่กวีแต่งนิราศจากประสบการณ์จริงและอารมณ์ความรู้สึกแท้จริง ช่วยให้ผลงานมีความจริงใจและสามารถสร้างความประทับใจแก่ผู้อ่านได้มากกว่านิราศที่แต่งขึ้นจากจินตนาการ (พจนีย์ เห็นพิทักษ์, 2515, น. 195)

เนื่องจากศาสนามีอิทธิพลต่อสังคมมนุษย์มาตั้งแต่อดีต เมื่อมนุษย์พัฒนาความคิดและรวมตัวกันเป็นชุมชน ศาสนาจึงกลายเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวที่ช่วยให้สังคมดำรงอยู่ได้อย่างสงบสุข ศาสนาเกี่ยวข้องกับจิตใจมนุษย์วางแนวทางในการดำเนินชีวิต เป็นหลักยึดและเป็นแสงสว่างนำทาง ด้วยเหตุนี้ การดำรงชีวิตของมนุษย์จึงมีศาสนาแทรกอยู่ในวิถีปฏิบัติและประเพณีที่สืบทอดต่อกันมา ซึ่งล้วนได้รับอิทธิพลจากศาสนา อีกทั้งวรรณกรรม ในฐานะเครื่องบันทึกเหตุการณ์ของแต่ละยุคสมัย ย่อมสะท้อนอิทธิพลของศาสนาไว้

อย่างชัดเจนและแพร่หลาย โดยจะพบว่าวรรณกรรมไทยสะท้อนปรัชญาและความเชื่อทางพุทธศาสนา โดยมุ่งสอนให้คนทำความดี ละเว้นความชั่ว และทำจิตใจให้บริสุทธิ์ โดยเน้นเรื่อง **กรรม** ซึ่งเป็นตัวกำหนดผลของการกระทำ ไม่ว่าดีหรือชั่ว เห็นได้จากวรรณกรรมประเภทนิราศ กวีมักพรรณนาเรื่องกรรมและผลของกรรม โดยเปรียบเทียบความพลัดพรากจากคนรักกับเวรกรรมที่ทำให้สัตว์โลกต้องพรากจากคู่ หากเคยทำให้ผู้อื่นพลัดพราก ย่อมได้รับผลกระทบตอบสนอง หรือหากกระทำความดีแล้วไม่สมหวัง ก็มักเชื่อว่าเป็นเพราะกรรมแต่ปางก่อนที่เป็นอุปสรรคต่อความสำเร็จ แนวคิดเหล่านี้ล้วนได้รับอิทธิพลจากหลักคำสอนทางศาสนา นอกจากนี้กวีได้นำหลักธรรมทางศาสนา โดยเฉพาะ **จริยธรรม** มาสอดแทรกในวรรณกรรมของตน เนื่องจากจริยธรรมมีอิทธิพลต่อจิตใจมนุษย์อย่างยิ่ง และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ซึ่งจริยธรรมนั้นประกอบด้วยทั้งข้อควรปฏิบัติ และข้อห้าม โดยส่งเสริมให้คนทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว เพื่อป้องกันภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้กวีจึงใช้โอกาสแทรกคำสอนเหล่านี้ลงในงานของตน จนกลายเป็นภาพิตและข้อคิดทางศาสนา เช่น **โลกธรรม 8** ที่ปรากฏใน *นิราศภูเขาทอง* ของสุนทรภู่ (ทวีศักดิ์ ญาณประทีป, 2536, น. 212-214, 232-233)

ผู้วิจัยได้ศึกษาบททวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผ่านการวิเคราะห์สุนทรียศาสตร์ในนิราศภูเขาทองของสุนทรภู่พบว่า นิราศภูเขาทองสะท้อนสุนทรียศาสตร์และความงามในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นการแปรภาพที่พบเห็นและอารมณ์ความรู้สึกเป็นบทกวี ตลอดจนการพรรณนาความอาลัยต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีของสุนทรภู่ที่มีต่อพระองค์เสมอมา นอกจากนี้นิราศภูเขาทองยังสะท้อนถึงความรักและความคิดคำนึงถึงหญิงคนรัก โดยมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากวรรณกรรมแนวจินตนาการ เนื่องจากเรื่องราวที่เล่านี้มาจากประสบการณ์จริงไม่ได้ปรุงแต่ง แต่กลับให้แง่คิดเชิงปรัชญาและสอดคล้องกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา หลักธรรมที่ปรากฏในเนื้อหา ได้แก่ ไตรลักษณ์ หลักกรรม อธิษฐานธรรม 4 สัมมาวาจา ธรรมทำให้งาม 2 การไม่คบคนพาล ศีล 5 โลกธรรม 8 และความกตัญญูกตเวที ซึ่งช่วยเสริมมิติทางศีลธรรมและจริยธรรมให้กับบทกวี ทำให้นิราศภูเขาทองเป็นวรรณกรรมที่มีทั้งความงามและคุณค่าทางศาสนา (ธัญลักษณ์ อารยตานนท์ และ พระมหาพจน์ สุวโจ, 2565, น. 267-268)

นอกจากนี้ยังมีผู้ศึกษาและวิเคราะห์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในนิราศภูเขาทอง พบว่าสุนทรภู่ได้ถ่ายทอด “โลกธรรม 8” ไว้อย่างกลมกลืนกับคำสอนแห่งพุทธธรรมอย่างแนบเนียน โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาในบริบทของชีวิตกวีผู้มากด้วยประสบการณ์ทั้งด้านรุ่งเรืองและร่วงโรย ชะตาชีวิตที่ต้องเผชิญความเปลี่ยนแปลงอย่างผกผันได้หล่อหลอมให้สุนทรภู่ตระหนักถึงสัจธรรมของโลกอย่างถ่องแท้ ในงานนิราศชิ้นนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความจริงอันเป็นสากลของ “โลกธรรม 8” ได้แก่ ลาภ-เสื่อมลาภ ยศ-เสื่อมยศ สรรเสริญ-นินทา และ สุข-ทุกข์ ซึ่งมีการสอดแทรกไว้ทั้งในเชิงเนื้อหาและอารมณ์ความรู้สึกของบทกวีอย่างแนบเนียน แสดงให้เห็นว่าแม้โลกจะหมุนเวียนด้วยความไม่แน่นอนเพียงใด มนุษย์ก็ยากจะหลีกเลี่ยงธรรมดาเหล่านี้ไปได้ พระพุทธองค์ทรงชี้ว่าธรรมเหล่านี้คือวิถีแห่งโลกเป็นสิ่งที่มากับชีวิต เป็นบททดสอบของจิตที่ควรฝึกฝนให้รู้เท่าทันและวางเฉย ในนิราศภูเขาทองของสุนทรภู่จึงไม่เพียงแต่ถ่ายทอดความงดงามของภาษาและฉากเดินทาง หากยังเผยแผ่ภูมิอันลุ่มลึกของชีวิตมนุษย์ที่ผูกพันกับความไม่เที่ยง โดยสื่อสารผ่านบทกวีที่เต็มไปด้วยศรัทธาปลงใจ และความเข้าใจในธรรมชาติของชีวิต (เครือวัลย์ ศรีรัตนลัม, 2553, น. 88) อย่างไรก็ตามงานวิเคราะห์ในครั้งนี้ยังเป็นเพียงการศึกษาโดยรวม มิได้ลงลึกถึงรายละเอียดในแต่ละข้อของโลกธรรม 8 อย่างแยกเป็นด้าน ๆ จึงเป็นแนวทางเบื้องต้นที่สามารถพัฒนาและต่อยอดในการศึกษาวิเคราะห์เชิงลึกในอนาคต

วัตถุประสงค์

บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาการปรากฏของโลกรธรรม 8 ในนิราศภูเขาทองประกอบกับชีวประวัติของสุนทรภู่

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) เพื่อศึกษาการสะท้อนหลักธรรม “โลกรธรรม 8” ในวรรณกรรม นิราศภูเขาทอง ของสุนทรภู่

แหล่งข้อมูล

1. ข้อมูลปฐมภูมิ: หนังสือนิราศภูเขาทอง ฉบับตรวจชำระของกรมศิลปากร พ.ศ. 2510 ซึ่งเป็นต้นฉบับหลักในการวิเคราะห์

2. ข้อมูลทุติยภูมิ: หนังสือ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมของสุนทรภู่ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา และแนวคิดเรื่องโลกรธรรม 8

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. ทบทวนและวิเคราะห์ข้อความใน นิราศภูเขาทอง โดยละเอียด เพื่อคัดเลือกวรรคตอนที่สะท้อนหลักธรรมในแต่ละข้อ

2. เปรียบเทียบและเชื่อมโยงกับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา

3. สังเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตจริงของสุนทรภู่กับประเด็นธรรมะที่ปรากฏในตัวบท เพื่อให้เห็นมิติของวรรณกรรมเชิงธรรมะอย่างเป็นองค์รวม

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การศึกษานิราศภูเขาทองของสุนทรภู่ในครั้งนี้ใช้แนวคิดเรื่องโลกรธรรม 8 เป็นกรอบในการวิเคราะห์โลกรธรรม 8 ในพระพุทธศาสนา โดยโลกรธรรม คือธรรมดาของโลก ธรรมที่มีอยู่ประจำโลกและครอบงำสรรพสัตว์ให้ดำเนินไปตามครรลองของมัน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2564ก, น. 382) พระพุทธศาสนานิยามว่า โลกรธรรม 8 ประกอบด้วยสองส่วน คือฝ่ายที่น่าปรารถนาและฝ่ายที่ไม่น่าปรารถนา ซึ่งเปรียบเสมือนสองด้านของเหรียญที่หมุนเวียนสลับกันอยู่ในชีวิตมนุษย์ ฝ่ายที่น่าปรารถนา หรือ อภิวรรณ ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ และสุข ลาภ คือการได้มาซึ่งทรัพย์สินหรือผลประโยชน์ ยศ คือ การได้รับตำแหน่งหรือเกียรติยศ สรรเสริญ คือการได้รับคำชมเชยจากผู้อื่น และสุข คือ ความสบายทั้งกายและใจ สิ่งเหล่านี้คือสิ่งที่มนุษย์ทุกคนปรารถนา ใฝ่หา และถือเป็นสัญลักษณ์แห่งความสำเร็จในชีวิต ในทางตรงกันข้าม ฝ่ายที่ไม่น่าปรารถนา หรือ อนิวัฏฐารณ ได้แก่ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา และทุกข์ เสื่อมลาภ คือการสูญเสียทรัพย์สินหรือผลประโยชน์ เสื่อมยศ คือการหมดอำนาจหรือเกียรติคุณ นินทา คือการถูกตำหนิหรือกล่าวร้าย และทุกข์ คือความเจ็บปวดทั้งกายและใจ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2564ข, น. 216–217; มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) สิ่งเหล่านี้คือเงามืดที่มนุษย์พยายามหลีกเลี่ยง แต่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเช่นเดียวกับความสุข โลกรธรรม 8 จึงเป็นสัจธรรมที่ทุกคนต้องเผชิญ ไม่ว่าจะยากดีมีจนล้วนต้องผ่านความเปลี่ยนแปลงทั้งด้านดีและร้าย ชีวิตของมนุษย์ไม่อาจมีแต่ความสุขโดยปราศจากความทุกข์

เช่นเดียวกับฤดูกาลที่เปลี่ยนผันตามธรรมชาติ ผู้ที่เข้าใจและยอมรับโลกธรรมย่อมสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีสติและปัญญา เมื่อพบความสุขก็รู้เท่าทัน ไม่หลงระเห็จเมื่อพบความทุกข์ก็รู้จักยอมรับและปล่อยวาง การตระหนักเช่นนี้ช่วยให้ใจสงบ ไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ทั้งหลาย (พระครูภาวนาจนธรรมาภรณ์ และคณะ, 2566, น. 119) ผู้ศึกษานำแนวคิดนี้มาประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์ นิราศภูเขาทอง เพื่อพิจารณาท่าทีและความรู้สึกของผู้ประพันธ์ต่อเหตุการณ์ระหว่างการเดินทาง ไม่ว่าจะเป็นความพลัดพราก ความโศกเศร้า ความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง หรือความหวังและการปล่อยวางต่อสิ่งที่เกิดขึ้น เหล่านี้ล้วนสะท้อนสภาพจิตใจของผู้ประพันธ์ภายใต้บริบทของสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ทุกยุคทุกสมัยต่างดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้โลกธรรม 8 เช่นเดียวกัน

ผลการวิจัย

นิราศภูเขาทองซึ่งแต่งขึ้นในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 3 โดยเนื้อความกล่าวถึงช่วงเวลาที่ยอดขุนทรภู์ กำลังบวชเป็นพระภิกษุ หลังจากออกพรรษาและรับกฐินในเดือน 11 แล้ว ท่านได้ออกเดินทางจากวัดราชบูรณราชวรวิหาร (วัดเลียบ) พร้อมกับหนูพัดผู้เป็นบุตรชายที่ยังเด็กอยู่ มุ่งหน้าไปยังจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ระหว่างการเดินทางโดยเรือ ขุนทรภู์ได้พรรณนาถึงสถานที่สำคัญที่ผ่านไปตามลำดับ อาทิ พระบรมมหาราชวัง จากนั้นล่องเรือผ่านบางพลัด นนทบุรี ปากเกร็ด สามโคก และบ้านจี้ว จนกระทั่งถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในช่วงค่ำ และแวะพักค้างคืนที่หน้าวัดพระเมรุ รุ่งเช้าซึ่งเป็นวันพระ ท่านได้เดินทางไปนมัสการเจดีย์ภูเขาทอง ซึ่งเชื่อกันว่ามีพระธาตุบรรจุอยู่ ณ ที่นั้น ขุนทรภู์ได้ตั้งจิตอธิษฐานขอพรให้ได้เกิดเป็นคนดี มีศีลธรรม และมีความสุขทั้งกายและใจในทุกชาติ พร้อมทั้งตั้งปณิธานเพื่อมุ่งสู่พระนิพพานในอนาคต หลังจากได้กราบพระแล้ว ท่านได้พบพระธาตุในเกสรดอกบัว จึงอัญเชิญบรรจุไว้ในขวดแก้ว และวางไว้ในโลงศิระเพื่อนำกลับไปบูชา ทว่าเมื่อถึงรุ่งเช้า พระธาตุกลับอันตรธานหายไป ในวันเดียวกันนั่นเอง ขุนทรภู์จึงออกเดินทางกลับกรุงเทพฯ และถึงวัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) ในช่วงเย็นของวันนั้น (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2548, น. 12)

ผลการวิเคราะห์ตัวบทวรรณคดีประกอบกับชีวประวัติของขุนทรภู์ สามารถจำแนกแนวคิดโลกธรรม 8 ในนิราศภูเขาทอง ได้ดังนี้

1. ลาก - เสื่อมลาก

ลากในที่นี้หมายถึง สิ่งที่ถูกคนทั่วไปปรารถนาและยินดีเมื่อได้รับ ถือเป็นสิ่งที่สร้างความพึงพอใจและความสุขทางใจ ทั้งในแง่ของทรัพย์สิน สิ่งของ หรือโอกาสที่ได้รับโดยไม่คาดคิดมาก่อน หรือได้รับมาโดยไม่ต้องลงทุนลงแรง จึงมักได้รับการยกย่องว่าเป็นลาภอันประเสริฐ โดยทั่วไป ลากย่อมส่งผลให้เกิดความรู้สึกสบายใจ เบิกบาน และเป็นที่พึงพอใจของผู้ได้รับ (พระครูอุเทศธรรมสาธิต อชิโต (รินรว), 2564, น. 56)

จากการวิเคราะห์ประวัติของขุนทรภู์ จะพบว่าชีวิตของขุนทรภู์นั้นได้รับลากโดยไม่คาดคิดมาก่อน กล่าวคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทอดพระเนตรสำนวนกลอนของขุนทรภู์ในระหว่างการสอบสวนหาผู้แต่งหนังสือบัตรสนเท่ห์ ด้วยทรงเห็นถึงความสามารถทางวรรณศิลป์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุนทรภู์เข้ารับราชการเป็นอาลักษณ์ (กรมศิลปากร, 2529, น. 13)

ในขณะที่เมื่อบริบทแวดล้อมหลายอย่างในชีวิตของขุนทรภู์เปลี่ยนแปลงไปจะพบว่าขุนทรภู์ประสบกับการ เสื่อมลาก โดยเสื่อมลาก ในที่นี้หมายถึง ความธรรมดาของโลกที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ สิ่งที่ได้มาย่อมมีโอกาสเสื่อมสูญไปได้เช่นกัน เป็นสถานะที่แสดงถึงความไม่แน่นอนของชีวิต ไม่ว่าจะเป็นไปได้หรือเสีย กำไรหรือขาดทุน สมหวังหรือผิดหวัง ล้วนเป็นไปตามกฎแห่งอนิจจัง อันเป็นหลักในพระพุทธศาสนาที่ชี้ให้เห็นว่า

ทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยง ไม่จีรังยั่งยืน แม้สิ่งของหรือทรัพย์สินที่เราครอบครองและผูกพันด้วยความรักและห่วงหา
ก็ไม่อาจยึดถือไว้ได้ตลอดไป (พระครูอุเทศธรรมสาทิส อชิโต (รินรวร), 2564, น. 56)

ผลการวิเคราะห์ด้วยบทจะพบว่าสุนทรภู่สะท้อนการเสื่อมลาภจากการสูญเสียสถานะของตนเองจากวี
หลงไปเป็นสามัญชนดังตัวบท

“ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด	คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
ไอผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร	แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
พระนิพพานปานประหนึ่งศรัทธาขาด	ด้วยไร้ญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ทั้งโรคช้ำกรรมช้ำวิบัติเป็น	ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึงพา”
	(กรมศิลปากร, 2510, น. 8)

จากตัวบทจะพบว่าเมื่อเดินทางมาถึงบริเวณหน้าพระบรมมหาราชวัง สุนทรภู่เกิดความเศร้าโศก
อย่างลึกซึ้ง เนื่องด้วยระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้ซึ่งเคย
ทรงใกล้ชิดและมีพระเมตตาต่อท่านเป็นอย่างยิ่ง สุนทรภู่เคยมีโอกาสเข้าเฝ้าพระองค์บ่อยครั้งและได้รับความไว
วางพระราชหฤทัยในฐานะกวีประจำราชสำนัก เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต สุนทรภู่จึงรู้สึกทราบบนตนเองได้
สิ้นชีวิตลงด้วยเช่นกัน เหตุเพราะขาดที่พึ่งและไม่มีญาติหรือผู้ให้ความช่วยเหลือ ส่งผลให้ชีวิตตกของสุนทรภู่อยู่
ในความยากลำบาก ประสบทั้งโรคภัยไข้เจ็บและเคราะห์กรรมที่ถาโถม มีอาจพึงพาใครได้ดังที่เคย และยังคง
เผชิญกับความเสื่อมลาภจากตำแหน่งและเกียรติยศที่เคยได้รับมาก่อนหน้านี้

2. ยศ - เสื่อมยศ

ยศ ในที่นี้หมายถึง สถานะหรือเกียรติแห่งความเป็นใหญ่ ซึ่งเกิดขึ้นจากการทำความดี มีคุณธรรม
และเป็นที่ยอมรับในสังคม บุคคลใดที่ประกอบความดี ย่อมมีสิทธิ์ได้รับยศตามความเหมาะสม ทั้งนี้ “ยศ”
สามารถจำแนกได้เป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ **อิสริยยศ** คือ ยศที่แสดงถึงความสูงศักดิ์ เป็นที่เคารพยกย่องของ
บุคคลทั่วไป ผู้มีอิสริยยศมักได้รับความสะดวกสบายจากผู้คนรอบข้าง การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ มักไร้อุปสรรค
ซึ่งแตกต่างจากบุคคลธรรมดาสามัญที่อาจประสบอุปสรรคมากกว่าในชีวิตประจำวัน **บริวารยศ** หมายถึง ยศที่
เกิดจากการมีบริวารหรือผู้ร่วมงานจำนวนมาก ซึ่งพร้อมให้ความช่วยเหลือในหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งหนักและเบา
อย่างไรก็ตาม การจะได้รับบริวารยศนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย ผู้ที่ได้รับต้องเป็นผู้มีคุณธรรม มีน้ำใจ เมตตา และกรุณา
จึงจะเป็นที่รักใคร่ของผู้คน และ **เกียรติยศ** คือ ความมีชื่อเสียงอันเกิดจากการประพฤติดี มีศีลธรรม
ซื่อสัตย์สุจริต เสียสละ และสร้างคุณประโยชน์ให้แก่สังคม เป็นยศที่เกิดจากความดีงามและเป็นที่ยอมรับ
ในวงกว้าง (พระครูอุเทศธรรมสาทิส อชิโต (รินรวร), 2564, น. 56)

จากการศึกษาประวัติของสุนทรภู่ พบว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระเมตตา
และโปรดปรานสุนทรภู่เป็นอย่างยิ่ง ภายหลังสุนทรภู่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอาลักษณ์ในราชสำนัก ก็
มีเรื่องเล่าถึงความสามารถและความชอบในหน้าที่ของท่านว่า ในขณะนั้นพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละคร
เรื่อง รามเกียรติ์ และเมื่อดำเนินเรื่องมาถึงตอนนางสีดาผูกคอตาย ซึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์เดิมในรัชกาลที่ 1
ที่ใช้แสดงละครสืบต่อกันมา พระองค์ทรงเห็นว่าบทดังกล่าวยังไม่ลื่นไหลหรือเหมาะสม จึงมีพระราชดำริให้กวี
ในราชสำนักร่วมกันช่วยแต่งต่อ แต่ไม่มีใครสามารถเรียบเรียงบทให้ต่อพระราชหฤทัยได้ ในโอกาสนั้น
พระองค์จึงทรงมีพระราชดำรัสให้สุนทรภู่เป็นผู้แต่งบทต่อ ผลงานของสุนทรภู่เป็นที่พอพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง
พระองค์จึงทรงยกย่องในเชาว์ปัญญาและมีฝีมือด้านกวีนิพนธ์ของสุนทรภู่ และนับแต่นั้นมา สุนทรภู่จึงได้รับการ

ยกย่องให้เป็นหนึ่งในกวีที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยและทรงปรึกษาอยู่เสมอ พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งสุนทรภู่เป็นขุนสุนทรโวหาร ประจำกรมพระอาลักษณ์ พร้อมทั้งพระราชทานที่ดินให้ปลูกเรือนอยู่บริเวณใต้ท่าช้าง และทรงโปรดให้เข้าเฝ้าเป็นนิจ ในคราวที่เสด็จประพาส ก็โปรดให้สุนทรภู่ลงเรือพระที่นั่งร่วมด้วย เพื่อทำหน้าที่อ่านและเขียนบทกลอนในขณะทรงพระราชนิพนธ์ (กรมศิลปากร, 2529, น. 14-15) เมื่อสุนทรภู่รำลึกถึงอดีตอันรุ่งเรืองในราชสำนัก แล้วเปรียบเทียบกับสภาพปัจจุบันที่ต้องเผชิญความโดดเดี่ยวและไร้อำนาจ บทพรรณนาใน *นิราศภูเขาทอง* จึงสะท้อนสภาพภาวะเสื่อมยศได้อย่างเด่นชัด ดังตัวบท

“ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง	คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย	แล้วลงในเรือที่นั่งบัลลังก์ทอง
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ	เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนกลิ่นสิ้นแม่น้ำในลำคลอง	มิได้ซ้องเคื่องขัดหทัยา”

(กรมศิลปากร, 2510, น. 16)

จากตัวบทประพันธ์พบว่าเมื่อสุนทรภู่เดินทางมาถึงบริเวณหน้าแพ ได้พบเรือพระที่นั่งจอดเทียบอยู่เบื้องหน้า ภาพดังกล่าวกระตุ้นให้เกิดความทรงจำถึงอดีตเมื่อครั้งยังมีโอกาสเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ร่วมกับพระจมีนไวย ซึ่งเป็นพระสหายคนสนิท ความคิดถึงในช่วงเวลาแห่งเกียรติยศนั้นทำให้สุนทรภู่เกิดความโศกเศร้าจนน้ำตาไหล ในอดีตสุนทรภู่เคยหมอบกราบเบื้องพระยุคลบาท และมีโอกาสลงเรือบัลลังก์ทองร่วมในพระราชกิจ ทั้งยังมีบทบาทในการแต่งและดัดแปลงบทวรรณคดี รวมถึงการรับพระราชโองการเพื่ออ่านบทกลอนในงานเฉลิมฉลองต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคราวเสด็จทอดกฐิน ที่แม้กิจกรรมจะดำเนินไปจนสิ้นสุด พระองค์ก็ยังไม่เคยทรงมีพระราชดำรัสติเตียนสุนทรภู่เลยแม้แต่ครั้งเดียว เหตุการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงสถานภาพและเกียรติยศที่สุนทรภู่เคยได้รับในราชสำนัก

เสื่อมยศในที่นี้หมายถึง สภาวะที่บุคคลขาดซึ่งคุณงามความดี และไม่ประพฤติปฏิบัติตนตามหลักคุณธรรม จริยธรรม ส่งผลให้สูญเสียเกียรติยศ ชื่อเสียง หรือความน่าเคารพนับถือจากสังคม บุคคลผู้ประพฤติเช่นนี้มักถูกมองว่าเป็น “คนอัปยศ” คือผู้ที่มีแต่พฤติกรรมอันเลวร้าย อันเป็นที่รังเกียจของผู้อื่น และไม่เป็นที่ยอมรับในหมู่ชนหรือสภาวะที่เสื่อมไปจากความเป็นใหญ่ (พระครูอุเทศธรรมสาทิส อชิโต (เร็นรว), 2564, น. 56)

เมื่อวิเคราะห์ตัวบทพบว่าสุนทรภู่สะท้อนการเสื่อมยศจากการสูญเสียสถานะของตนเองจากกวีหลวงไปเป็นสามัญชนดังตัวบท

“โอ้พระคุณสูญลับไม่กลับหลัง	แต่ชื่อตั้งก็ยังอยู่เขารู้ทั่ว
โอ้เรานี้ที่สุนทรประทานตัว	ไม่รอดชั่วเขินสามโคกยิ่งโคกใจ
สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ	ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
แม่นก่าเน็ดเกิดชาติใดใด	ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี”

(กรมศิลปากร, 2510, น. 16)

จากตัวบทจะพบว่าเมื่อสุนทรภู่เดินทางมาถึงจังหวัดปทุมธานี ได้กล่าวแสดงความรำลึกถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แม้ว่าพระองค์จะเสด็จสวรรคตไปแล้วก็ตาม แต่พระราชทานนาม “ปทุมธานี” ยังคงปรากฏอยู่เป็นนิรันดร์ อย่างไรก็ดี สุนทรภู่กลับตั้งข้อสังเกตถึงชื่อของตนเองในฐานะ “ขุนสุนทรโวหาร” ซึ่งได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเช่นกัน แต่กลับไม่

ปรากฏชื่อหรือเกียรติคุณในราชสำนักหลังจากที่พระองค์เสด็จสวรรคต ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจัดทำจารึก ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยมีการแต่งกลอนเพลงยาวกลบท และบทกวีต่าง ๆ ปรากฏว่าแม้แต่ข้าราชการบริพารระดับล่างยังได้รับพระบรมราชานุญาตให้มีชื่อในฐานะผู้ประพันธ์ ทว่าสุนทรภู่ยังเป็นกวีเอกในรัชกาลก่อน กลับไม่มีชื่อปรากฏอยู่ในจารึกชุดดังกล่าว อันอาจสันนิษฐานได้ว่าท่านอาจตกอยู่ในพระราชอาญาหรือไม่โปรดในรัชกาลนี้ ซึ่งสอดคล้องกับถ้อยคำในตัวบทประพันธ์ที่สุนทรภู่ได้กล่าวถึงความลำบากและความเปลี่ยนแปลงหลังจากพ้นจากตำแหน่งกวีหลวง การสูญเสียสถานะจากผู้มีตำแหน่ง “ขุนสุนทรโวหาร” สู่สามัญชน สะท้อนถึงความไม่แน่นอนของเกียรติยศในระบบสังคมไทยโบราณ (กรมศิลปากร, 2529, น. 22)

3. สรรเสริญ - นินทา

สรรเสริญ ในที่นี้หมายถึง การกล่าวถึงความดีของผู้อื่น ไม่ว่าจะกล่าวต่อหน้าหรือลับหลังเจ้าของความดีนั้น ล้วนถือว่าเป็นการสรรเสริญ ในทำนองเดียวกัน หากมีผู้กล่าวถึงความดีของเรา ก็เรียกได้ว่า “เราได้รับการสรรเสริญ” การได้รับคำสรรเสริญเช่นนี้สะท้อนถึงการยอมรับในคุณงามความดีที่ได้กระทำ และถือเป็นสิ่งที่บุคคลทั่วไปปรารถนา เพราะเป็นเครื่องยืนยันถึงคุณค่าทางศีลธรรมและพฤติกรรมอันเหมาะสมในสายตาของสังคม (พระมหาชวน ชวนปัญโญ อัครภูมิ, 2565, น. 23)

ชีวิตของสุนทรภู่ช่วงเป็นไปตามหลัก “สรรเสริญ” ตามหลักโลกธรรม 8 กล่าวคือ เมื่อสุนทรภู่ได้รับตำแหน่งอาลักษณ์ ได้มีโอกาสแสดงความสามารถในทางกวีนิพนธ์อย่างชัดเจน เหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งกำลังทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง รามเกียรติ์ ตอนนางสีดาผูกคอตาย โดยบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 เดิมนั้น เมื่อกล่าวถึงตอนที่นางสีดาผูกคอตาย กินเวลานานเกินกว่าที่หนุमानจะมาช่วยได้ทัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงมีพระราชดำริให้แก้ไขบทใหม่เพื่อให้หนุमानสามารถเข้าช่วยได้โดยรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การแต่งบทให้เป็นไปตามพระราชประสงค์กลับเป็นเรื่องยาก เหล่ากวีในราชสำนักไม่อาจแต่งให้ทรงพอพระราชหฤทัยได้ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงมีพระราชดำรัสโปรดให้สุนทรภู่แต่งต่อ โดยสุนทรภู่ได้รจนาบทดังกล่าวเป็นที่ต้องพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง จนทรงยกย่องสุนทรภู่ในความเฉลียวฉลาดและไหวพริบทางกวี อีกทั้งเมื่อนำไปซ้อมละคร ก็สามารถเข้ากับกระบวนการแสดงได้โดยสะดวก ไม่ติดขัด จึงทรงโปรดให้นำมาใช้จริง ถือเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนถึงความสามารถและการเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของสุนทรภู่ในราชสำนัก (กรมศิลปากร, 2529, น. 14-15)

เหตุการณ์ที่สุนทรภู่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้แต่งบทแก้ไขใน *รามเกียรติ์* ตอนนางสีดาผูกคอตาย และสามารถรจนาบทได้ถูกพระราชหฤทัย ถือเป็นจุดสำคัญที่สะท้อนถึงการได้รับ “การสรรเสริญ” ในฐานะกวีผู้มีความสามารถรอบด้าน การที่บทดังกล่าวเข้ากับกระบวนการแสดงละครได้อย่างเหมาะสม ไม่เพียงเป็นการยืนยันพรสวรรค์ทางกวีนิพนธ์ของสุนทรภู่เท่านั้น แต่ยังทำให้ท่านได้รับการยกย่องสรรเสริญทั้งจากพระมหากษัตริย์และราชสำนัก การสรรเสริญครั้งนี้นับเป็นบันไดสำคัญที่ทำให้สุนทรภู่ก้าวสู่การเป็นกวีเอก และต่อมาได้รับการยกย่องเป็น “รัตนกวี” แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

นินทา ในที่นี้หมายถึง การกล่าวถึงข้อบกพร่องหรือความไม่ดีของผู้อื่นในที่ลับหลัง โดยมีเจตนาเปิดเผยหรือประจานความผิดพลาดของเขา เรียกว่า “การนินทา” ซึ่งถือเป็นพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ในทุกสังคม ไม่ว่าผู้ฟังจะเห็นด้วยหรือไม่ก็ตาม การนินทามักส่งผลให้เกิดความแตกแยก ความไม่ไว้วางใจ และบ่อนทำลายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล มนุษย์ทุกคนล้วนมีศักดิ์ศรีและความรู้สึก ไม่มีผู้ใดปรารถนาให้ผู้อื่นพูดถึงตนในเชิงลบลับหลัง (พระมหาชวน ชวนปัญโญ อัครภูมิ, 2565, น. 23)

เมื่อวิเคราะห์ประวัติของสุนทรภู่แล้ว จะเห็นได้ว่าตั้งแต่วัยเยาว์จวบจนตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ท่านยังมิได้อุปสมบท จนกระทั่งเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ตัดสินใจบวช โดยเหตุแห่งการบวชนั้น มีผู้เล่ากันว่า อาจเกิดจากความหวั่นเกรงพระราชอาญา ด้วยตระหนักว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอัธยาศัยที่ไม่สอดคล้องกับพระองค์ก่อน และทรงอาจมีความขัดเคืองในอดีต สุนทรภู่อ้างอิงว่าท่านบวชอยู่ ณ วัดราชบูรณราชวรวิหาร ต่อมาภายหลังเมื่อออกพรรษาในปี พ.ศ. 2373 จึงได้ประพันธ์ ‘นิราศภูเขาทอง’ ขึ้นในขณะเป็นพระภิกษุ (กรมศิลปากร, 2529, น. 21, 25)

เนื่องจากตามธรรมเนียมการประพันธ์นิราศในวรรณกรรมไทย นอกจากจะบรรยายถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่ผู้เดินทางได้พบเห็นแล้ว ยังมีลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การคร่ำครวญถึงหญิงคนรักที่พลัดพรากจากกัน ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบหลักของนิราศ สุนทรภู่อ้างอิงว่าผู้มีความเชี่ยวชาญในรูปแบบนิราศ ก็ได้ชำระรักษารูปแบบดังกล่าวไว้อย่างครบถ้วน อย่างไรก็ตามด้วยสถานะของท่านในช่วงเวลานั้นที่ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ การกล่าวถึงความรักในเชิงโลกียอาจถูกมองว่าไม่เหมาะสมและอาจก่อให้เกิดคำครหาได้ ด้วยความรอบคอบและจรรยาบรรณในฐานะภิกษุสงฆ์ สุนทรภู่อ้างอิงว่าผู้มีความเชี่ยวชาญในส่วนท้ายของเรื่องอย่างชัดเจน เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าการกล่าวถึงหญิงอันเป็นที่รักในนิราศภูเขาทองนั้นเป็นเพียงการดัดแปลงรูปแบบวรรณศิลป์ ให้ความสำคัญแสดงอารมณ์ส่วนตัวของพระภิกษุไม่ ทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงความใส่ใจในข้อวัตรปฏิบัติและธรรมวินัยของท่านดังตัวบท

“ใช่จะมีที่รักสมครมด	แรมนิราศร้างมิตรพิสมัย
ซึ่งครวญคร่ำทำที่พิริพไร	ตามนิสสัยกายกอลอนแต่ก่อนมา
เหมือนแม่ครัวคว่ำแกงพะแนงผัด	สารพัดเพียยุชนิ่งเครื่องมังสา
อันพริกไทยใบผักชีเหมือนสีกา	ต้องโรยหน้าเสียสักหน่อยอร่อยใจ
จงทราบความตามจริงทุกสิ่งสิ้น	อย่าหนักนินทาแกล้งแหยงใจ
นักเลงกลอนนอนเปล่าก็เศร้าใจ	จึงรำไรเรื่องร้างเล่นบ้างเอย”

(กรมศิลปากร, 2510, น. 27-28)

จากตัวบทประพันธ์ข้างต้น เห็นได้ว่าแม้ในนิราศภูเขาทองจะปรากฏการกล่าวถึงหญิงคนรักในบทประพันธ์ แต่หาใช่เพราะสุนทรภู่อ้างอิงความรักหรือเพื่อบรรยายความพลัดพรากในช่วงเวลานั้นไม่ หากแต่เป็นไปตามธรรมเนียมของการแต่งนิราศที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ ซึ่งนิยมพรรณนาถึงความอาดูรจากการจากไกลหญิงคนรักเพื่อเสริมอารมณ์แห่งวรรณศิลป์ เปรียบเสมือนการปรุงอาหารประเภทพะแนง ที่แม้จะมีวัตถุดิบหลักครบถ้วนแล้วก็ยังต้องใส่เครื่องเคียงอย่างพริกไทยและใบผักชีเพื่อเพิ่มกลิ่นหอมและความน่ารับประทานฉันใด การแทรกเรื่องราวของหญิงคนรักก็มีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มเสน่ห์ให้งานเขียนฉันนั้น สุนทรภู่อ้างอิงว่าตระหนักดีว่าการกล่าวถึงหญิงในฐานะพระภิกษุอาจถูกตีความคลาดเคลื่อนได้ จึงได้ชี้แจงอย่างชัดเจนไว้ในบทท้ายของนิราศว่า ตนไม่ได้มีหญิงคนรักแต่อย่างใด พร้อมวอนขอผู้อ่านอย่าได้เข้าใจผิดจนถึงขั้นนินทาว่าร้ายให้ได้รับความเสียหาย เพราะการวิพากษ์วิจารณ์โดยไม่รู้ข้อเท็จจริงนั้น ย่อมเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ในสังคม

4. สุข - ทุกข์

สุข ในที่นี้หมายถึง ความสุขเป็นสภาวะที่มนุษย์ทุกคนแสวงหา ซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็นสองลักษณะ คือ ‘กายิกสุข’ หมายถึง ความสุขทางกาย อันเกิดจากการได้เสพสิ่งที่น่าพึงพอใจ เช่น อาหารอร่อย ที่อยู่อาศัยสะดวกสบาย หรือสุขภาพที่ดี และ ‘เจตสิกสุข’ หรือความสุขทางใจ อันหมายถึงความรื่นรมย์

ความอึดอ้อมใจที่เกิดจากความสงบภายใน ปราศจากความทุกข์ ความกังวล หรือความขัดแย้งในจิตใจ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2564ก, น. 500)

จากการวิเคราะห์ประวัติของสุนทรภู่ปรากฏว่า นิราศภูเขาทอง เป็นผลงานที่สุนทรภู่ประพันธ์ขึ้นในช่วงที่ท่านดำรงสมณเพศ ขณะพำนักอยู่ ณ วัดราชบูรณราชวรวิหาร (วัดเลียบ) ภายหลังออกพรรษาและเสร็จสิ้นภารกิจรับจตุรโกฐในเดือนสิบเอ็ด ท่านจึงได้ออกเดินทางจากวัดราชบูรณราชวรวิหารพร้อมด้วย “หนูพุด” บุตรชายซึ่งยังเยาว์วัย มุ่งหน้าสู่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยมีจุดมุ่งหมายหลักคือการเดินทางไปนมัสการเจดีย์ภูเขาทอง อันเป็นโบราณสถานสำคัญซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2548, น. 12) การเดินทางครั้งนี้จึงมิใช่เพียงการท่องเที่ยวตามธรรมเนียมของนิราศเท่านั้น แต่ยังแฝงไว้ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาและความสุขทางใจของท่านในฐานะสมณศากยบุตรเสมือนหนึ่งได้เข้าเฝ้าพระบรมศาสดาโดยนัยเป็นการแสวงหาทั้งสุขทางกายจากการเดินทาง และสุขทางใจจากศรัทธาในพระพุทธศาสนา อันสะท้อนความลึกซึ้งทั้งในเชิงศาสนาและวรรณศิลป์อย่างยิ่งดังตัวบท

“ประทับทำหน้าอรุณอารมณ์หลวง	ค่อยสร้างทรวงทรงศีลพระชินสีห์
นิราศเรื่องเมืองเก่าของเรา	ไว้เป็นที่โสมนัสทัศน
ด้วยได้ไปเคารพพระพุทธรูป	ทั้งสถูปบรมธาตุพระศาสนา
เป็นนิสยไว้เหมือนเตือนศรัทธา	ตามภาษาไม่สบายพอลคลายใจ”
	(กรมศิลปากร, 2510, น. 27)

จากตัวบทจะพบว่าเมื่อสุนทรภู่เดินทางกลับมาถึงบริเวณหน้าวัดอรุณราชวราราม ความเศร้าหมองในจิตใจก็ค่อย ๆ บรรเทาลง ด้วยได้มีโอกาสกราบสักการะพระเจดีย์ ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของพุทธศาสนิกชน นิราศภูเขาทองจึงไม่เพียงแต่เป็นวรรณกรรมที่บรรยายการเดินทางอย่างงดงาม หากยังทำหน้าที่เสมือนคู่มือแห่งจิตใจสำหรับผู้ที่กำลังเผชิญความทุกข์ เมื่อได้อ่านแล้วอาจเกิดความรู้สึกสงบ เย็นใจ เปรียบเสมือนได้ร่วมกราบพระบรมสารีริกธาตุไปพร้อมกับผู้แต่ง เนื่องจากสำหรับผู้ที่ยึดมั่นในพระพุทธศาสนา การได้กราบไหว้พระบรมสารีริกธาตุนั้นถือเป็นการคลายทุกข์ทางใจ และเสริมสร้างกำลังใจให้เดินต่อไปในเส้นทางชีวิตอย่างมั่นคง

ทุกข์ ในที่นี้หมายถึง สภาพที่ยากแก่การทนอยู่ หรือไม่อาจดำรงอยู่ได้นาน เนื่องจากถูกบีบคั้นด้วยความเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติแห่งการเกิดขึ้นและดับไป ทั้งนี้เพราะสภาพดังกล่าวมิได้ตั้งอยู่โดยลำพังแต่ขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัยภายนอกที่ไม่สามารถควบคุมได้ด้วยตนเอง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2564ก, น. 149)

จากการวิเคราะห์ประวัติของสุนทรภู่จะพบว่าการแต่งนิราศภูเขาทองของสุนทรภู่นั้น จุดมุ่งหมายสำคัญในการร่ำพันคือการแสดงความอาลัยและรำลึกถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้วยเหตุที่นิราศฉบับนี้แต่งขึ้นในช่วงเวลาหลังการเสด็จสวรรคตของพระองค์เพียงราว 3 ปี สุนทรภู่จึงยังมีความอาวรณลึกซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณที่พระองค์เคยมีต่อท่าน ในฐานะเป็นผู้ชุบชีวิต เสมือนร่มโพธิ์ร่มไทรที่ให้ความร่มเย็นและคุ้มเกล้าอยู่ในรัชสมัยนั้น ด้วยความจงรักภักดีและความประทับใจอย่างสุดซึ้ง สุนทรภู่จึงร่ำพันถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอยู่เนือง ๆ แทบทุกสถานที่ที่ได้เดินทางผ่านไปในบทนิราศ ซึ่งเป็นการสื่อสารทั้งความเศร้า ความอาลัย และความภักดีผ่านบทกวีได้อย่างลึกซึ้งกินใจ (พจนีย์ เห็นพิทักษ์, 2515, น. 185) ดังตัวบท

“เคยหมอบไถ่ได้กลิ่นสุคนธ์ตรลบ	ละอองอบรสชื่นนนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา	วาสนาเรากี่สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์
ดูในวังยังเห็นหอพระอิฐ	ตั้งสติเต็มถวายเป็นกุศล
ทั้งปิ่นเกล้าเจ้าพิภพจบสากล	ให้ผ่องพันภัยสำราญผ่านบุรินทร์”

(กรมศิลปากร, 2510, น. 9)

จากตัวบท พบว่าเมื่อสุนทรภู่มองไปยังพระราชวัง เห็นหอประดิษฐานพระบรมอัฐิของพระองค์ ท่านจึงตั้งจิตแน่วแน่ ถวายส่วนบุญส่วนกุศลด้วยความกตัญญูอย่างสุดหัวใจ พร้อมทั้งอุทิศกุศลต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อขอให้ทรงพันภัยในการกิจอันยิ่งใหญ่แห่งการปกครองบ้านเมือง เหตุการณ์นี้ไม่เพียงบอกเล่าถึงความอาลัยส่วนตัวของกวีเท่านั้น หากยังสะท้อนภาพแห่ง “ทุกข์” อย่างลึกซึ้ง อันเป็นสถานะที่มนุษย์หลีกเลี่ยงไม่พ้นทุกข์จากการพลัดพรากจากที่รัก ทุกข์จากความสิ้นหวัง ไร้ที่พึ่ง และทุกข์จากการเห็นความเปลี่ยนแปลงที่ไม่อาจ อดรู้ไว้ได้ ทุกข์ของสุนทรภู่ในครานี้ จึงมิใช่เพียงอารมณ์ แต่คือความจริงของชีวิตที่ทุกคนต้องเผชิญในสักวันหนึ่ง

สรุป

ผลการศึกษาพบว่านิราศภูเขาทองปรากฏโลกธรรม 8 ในมิติทางพระพุทธศาสนา ประการแรกพบ การมีลาภและเสื่อมลาภซึ่งสุนทรภู่ได้รับ “ลาภ” อย่างไม่คาดฝันเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ทรงเล็งเห็นถึงพรสวรรค์ในเชิงอักษร จึงโปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการเป็นอาลักษณ์ นับเป็นลาภอันประเสริฐทั้งในด้านเกียรติยศ ชีวิตความเป็นอยู่ และความมั่นคงในฐานะข้าราชการผู้ใกล้ชิดพระองค์ ทว่าลาภนั้นกลับไม่ยั่งยืน เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต ชีวิตของสุนทรภู่ก็พลิกผันอย่างฉับพลัน ต้องสูญเสียตำแหน่ง หน้าที่ และสิทธิพิเศษในราชสำนัก กลับกลายเป็นเพียงสามัญชนที่ไร้ที่พึ่งพิง ต้องเผชิญทั้งโรคภัย ความยากลำบาก และเคราะห์กรรมอันหลากหลาย ชีวิตช่วงนี้สะท้อนหลัก “อนิจจัง” ตามพุทธธรรมได้อย่างลึกซึ้ง ว่าสรรพสิ่งย่อมแปรเปลี่ยนไป ไม่มีสิ่งใดคงทนถาวร

ประการที่สองการมียศและเสื่อมยศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สุนทรภู่นับเป็นผู้มีบารมีแห่งวรรณศิลป์ ได้รับแต่งตั้งเป็น “ขุนสุนทรโวหาร” มีเกียรติยศสูงส่ง และได้รับโอกาสถวายงานพระราชนิพนธ์อย่างใกล้ชิดพระองค์ จนชื่อเสียงก้องไกลในวงวรรณกรรม ทว่าเมื่อกาลเวลาผันเปลี่ยนเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชื่อของสุนทรภู่กลับเลือนหายจากหลักฐานราชสำนัก ดังเห็นได้จากหลักฐาน “จารึกวัดพระเชตุพน” ทั้งที่แม้แต่ขุนนางชั้นผู้น้อยยังได้รับการจารึกไว้ การขาดหายนี้มีใช่เพียงเรื่องบังเอิญ หากสะท้อนถึงภาวะ “เสื่อมยศ” อันมีเหตุจากพระราชอัธยาศัยที่เปลี่ยนไปและสภาวะทางการเมืองที่ มีอาจหลีกเลี่ยง สุนทรภู่จึงกลายเป็นเพียงเงาในฉากหลังของราชสำนัก แม้จะยังเปี่ยมด้วยความสามารถก็ตาม

ประการที่สามการสรรเสริญและนินทาซึ่งการแก้บทละครแก้ไขใน รามเกียรติ์ ตอนนางสีดาผูกคอตาย อันเป็นที่ต้องพระราชหฤทัยรัชกาลที่ 2 จนได้รับการยกย่องสรรเสริญในความเฉลียวฉลาดและพรสวรรค์ทางกวี ถือเป็นบันไดสำคัญที่ทำให้สุนทรภู่ก้าวสู่การเป็น “รัตนกวี” แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นทว่าแม้ในยามที่ท่านครองเพศบรรพชิตและแต่ง นิราศภูเขาทอง ซึ่งเปี่ยมด้วยคติธรรมและจินตภาพอันงดงาม ท่านก็ยังมิอาจหลีกเลี่ยงจากเสียงติฉินนินทา กล่าวหาว่าการเอ่ยถึงหญิงคนรักนั้นไม่เหมาะสมในสมณเพศ สุนทรภู่จึงได้ชี้แจงอย่างสุภาพในบททำยว่า การกล่าวถึงความรักนั้นเป็นเพียงการดำเนินไปตาม “ธรรมเนียมนิราศ” หาใช่อารมณ์

ส่วนตัวไม่ เพื่อขจัดความเข้าใจผิดและป้องกันว่าจั่วว่าร้าย ซึ่งเป็นบทเรียนว่าผู้คนย่อมต้องเผชิญทั้งคำชมและคำนิทาไปพร้อมกันเสมอ

ประการสุดท้าย ความสุขและทุกข์ นิราศภูเขาทอง ของสุนทรภู่เปรียบเสมือนการเดินทางทั้งทางกายและทางใจ ซึ่งช่วงต้นของการเดินทาง การได้กราบนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทองเป็นแหล่งแห่ง “สุข” ที่หล่อเลี้ยงจิตวิญญาณของท่านในฐานะพระภิกษุ เป็นความสงบเย็นในท่ามกลางความปั่นป่วนของชีวิต ทว่าเมื่อบทกลอนดำเนินไป ก็ปรากฏภาพของ “ทุกข์” อย่างเด่นชัด ทั้งจากความเศร้าโศกต่อการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้ทรงพระเมตตาต่อท่านอย่างยิ่ง และจากความทุกข์ในชีวิตที่ต้องสูญเสียสถานะในสังคม อันเป็นความปวดร้าวที่สอดประสานอยู่กับสุนทรียภาพของภาษาอย่างแนบเนียน อย่างไรก็ตาม สุนทรภู่ได้เลือกใช้การเดินทาง การเขียน และความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นเสมือนแสงแห่งธรรมที่คอย ๆ คลี่คลายทุกข์ให้จางลง แปรเปลี่ยนความโศกเป็นพลังใจ ทั้งแก่ตนเองและผู้อ่านที่ติดตามเส้นทางของท่านด้วยใจร่วมรู้สึก

สรุปได้ว่า ชีวิตและเส้นทางของสุนทรภู่ที่นำเสนอผ่านนิราศภูเขาทอง เปรียบดังกระจกเงาส่องย้อน “โลกธรรม 8” ได้อย่างชัดเจน ครบถ้วนทั้ง ลาภ-เสื่อมลาภ ยศ-เสื่อมยศ สรรเสริญ-นินทา สุข-ทุกข์ ซึ่งล้วนเป็นสภาวะที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงตามธรรมดาของโลก อันไม่มีสิ่งใดเที่ยงแท้ถาวร ในห้วงเวลาหนึ่งท่านอาจได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ดำรงตำแหน่งสำคัญในราชสำนัก มีชื่อเสียงเป็นที่เคารพนับถือในฐานะกวีเอก แต่เพียงไม่นานกลับต้องเผชิญกับความพลัดพรากจากตำแหน่ง ความเสื่อมยศ และความเจ็บปวดจากผู้คนราวกับชีวิตได้ถูกพัดพาไปตามกระแสคลื่นแห่งอนิจจัง ทว่าแม้จะผ่านทั้งรุ่งโรจน์และร่วงโรย สุนทรภู่ไม่เคยทอดทิ้งอักษรศิลป์ หากกลับยิ่งฝังรากลึกลงในแผ่นดิน ด้วยผลงานที่เปี่ยมด้วยถ้อยคำอันละเมียดละไม และเนื้อหาที่สะท้อนทั้งชีวิต ความรัก ความทุกข์ และความจริงแห่งธรรม มรดกทางวรรณกรรมของท่านจึงหาใช่เพียงผลผลิตจากปัญญา หากยังเป็นผลึกแห่งประสบการณ์ชีวิตที่กลั่นกรองผ่านใจอันใฝ่รู้และใฝ่ธรรม จนกลายเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมอันล้ำค่า ที่ยังคงได้รับการยกย่อง สืบทอด และรำลึกอย่างต่อเนื่องจวบจนปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

ประเด็นที่สามารถศึกษาต่อยอดเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้งขึ้นในหลายแง่มุมของบทประพันธ์ โดยควรศึกษาการเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องโลกธรรมในนิราศภูเขาทองกับวรรณคดีเรื่องอื่นของสุนทรภู่ เพื่อให้เห็นพัฒนาการทางความคิดและทัศนะทางธรรมของผู้ประพันธ์ในแต่ละช่วงชีวิต รวมทั้งการวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบกับวรรณคดีนิราศของกวีร่วมสมัย เพื่อสำรวจอิทธิพลทางศาสนาและวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2510). *นิราศภูเขาทองของสุนทรภู่*. แพร์: โรงพิมพ์แพร่การช่าง.
- กรมศิลปากร. (2529). *200 ปีรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- เครือวัลย์ ศรีรัตนลิม. (2553). *คุณค่าและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมของสุนทรภู่ : กรณีศึกษา นิราศภูเขาทอง และนิราศเมืองเพชร* (ปริญญาณิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ. สืบค้นเมื่อ 10 เมษายน 2568, จาก <https://e-thesis.mcu.ac.th/storage/gOVRPgS1ocp5V9sRKJn6JHxhYIWwf5SYV7NfNRf1.pdf>
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. (2536). *วรรณกรรมศาสนา* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ธัญลักษณ์ อารยตานนท์ และ พระมหาพจน์ สุวโจ. (2565). สุนทรียศาสตร์ในนิราศภูเขาทองของสุนทรภู่. *วารสารปรัชญาปริทรรศน์*, 27(1), 261-272. สืบค้นเมื่อ 10 เมษายน 2568, จาก <https://so05.tci-thaijo.org/index.php/phiv/article/view/255378/174646>
- พจนีย์ เห็นพิทักษ์. (2515). *การวิเคราะห์วรรณกรรมนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* (ปริญญาณิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). วิทยาลัยวิชาการศึกษา. กรุงเทพฯ. สืบค้นเมื่อ 10 เมษายน 2568, จาก http://thesis.swu.ac.th/swuthesis/Tha/Potjane_H.pdf
- พระครูกาญจนธรรมาภรณ์, พระครูใบฎีกาพัดพล จนทวิโส (แฝงปาน) และ พระครูกาญจนกิจโสภณ. (2566). โลกธรรม 8 ในชีวิตประจำวัน. *วารสารพุทธจิตวิทยา*, 8(1), 110-120. สืบค้นเมื่อ 11 เมษายน 2568, จาก <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/jbp/article/view/266448/177662>
- พระครูอุเทศธรรมสาทิส อชิโต (เร็นรวย). (2564). โลกธรรมกับการดำรงรักษามโนกรรมตามหลักพระพุทธศาสนา. *วารสารมหาจุฬานาครทรรศน์*, 8(7), 50-63. สืบค้นเมื่อ 11 เมษายน 2568, จาก <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/JMND/article/view/253505/169857>
- พระมหาชวน ขวนปัญญา อัสวภูมิ. (2565). โลกธรรม : การสนองตอบในสังคมปัจจุบัน. *วารสารธรรมเพื่อชีวิต*, 28(4), 14-27. สืบค้นเมื่อ 11 เมษายน 2568, จาก <https://so08.tci-thaijo.org/index.php/dhammalife/article/view/1092>
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย 45 เล่ม*. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2564ก). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 35). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2564ข). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 43). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (2548). *แนวทางการอ่านวรรณคดีและวรรณกรรม เล่ม 3*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.